

доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної роботи факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ДИТИНИ

У статті розглянуто розлучення батьків як детермінанту екзистенційної кризи в житті дитини. З'ясовано механізми виникнення відхилень у поведінці дітей в разі розлучення батьків: неможливість задоволення базової соціальної потреби – потреби в безпеці, що порушує екологічність її життєвого простору.

Показано, що батьки, які розлучилися, досить рідко усвідомлюють, що погіршення поведінки чи здоров'я дитини пов'язане з їх розлученням. Розкрито умови попередження девіантної поведінки дітей, що виникає внаслідок розлучення батьків. Показано, що негативні переживання дитини можуть бути компенсовані правильною поведінкою батьків у ході розлучення. Доведено, що самостійно налагодити нормальне функціонування розлученої сім'ї колишнє подружжя може вкрай рідко, отже, необхідна допомога психолога.

Ключові слова: *екологія життєвого простору, діти, сім'я, розлучення, криза, почуття, девіантна поведінка.*

Постановка наукової проблеми. Екологічність життя людини починається з екологічності сімейного простору. Це стосується кожної людини, але якщо йдеться про дітей, то екологічність стосунків в сім'ї відіграє ключову роль у розвитку їх особистості.

Відомо, що однією з базових соціальних потреб дитини є потреба в безпеці. Задоволення цієї потреби передбачає стабільність, тобто сталий порядок у житті, в оточенні і насамперед у сім'ї. Будь-яка радикальна зміна лякає дитину, викликає в неї почуття незахищеності. Дитина розуміє, що відбувається щось страшне й кардинальне і що вона ніяким чином не може вплинути на ці події. Основний страх дітей в ситуації розлучення — це після батька втратити ще й матір. Страх, який відчувають діти цілком свідомо, базується насамперед на шокуючому відкритті про плинний характер кохання. „Мама й тато не розуміють одне одного, багато сваряться і не кохають більше один одного, як кохали раніше...” – так або приблизно так пояснює більшість батьків дітям причини розлучення. Немає нічого простіше, ніж уявити собі логіку міркувань дитини: „Якщо мама не любить більше тата й уходить від нього (або відсилає його геть), хто знає, може, завтра чи післязавтра вона так само не буде любити мене і так само піде від мене (або відішле геть від себе)”. Дитина зі

страхом пригадує, як часто між нею і мамою також бувають сварки, а оскільки саме сварки, ймовірно, і призвели батьків до того, що вони більше один одного не люблять, жакливі передчуття охоплюють дитину і не дають спокою.

Для того щоб допомогти батькам, які залишилися сам на сам з проблемами, що виникають після розлучення, і самотужки виховують дитину, треба розібратися як у механізмах реагування дітей на розлучення, так і в переживаннях батьків. Необхідно чітко розуміти, що батьки здатні допомогти своїм дітям, які виростають у неповній сім'ї, лише в тому разі, якщо вони зможуть вирішити свої психологічні проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед багатьох вітчизняних досліджень з питань проблем сім'ї та виховання дітей, на жаль, поки немає наукових публікацій щодо впливу розлучення батьків на формування особистості. Тому ми спиратимемося на іноземні джерела [1] та власний досвід практики сімейного консультування [2].

Мета нашого дослідження: з'ясувати механізми виникнення екзистенційної кризи у дітей розлучених батьків та знайти шляхи попередження відхилень у розвитку їх особистості.

Розглянемо спершу, як сприймають діти той факт, що мама й тато розлучаються; які переживання виникають у них після усвідомлення того, що один з батьків йде назавжди.

Одразу зауважимо, що з сім'ї може піти не тільки тато, а й мати. Відомо, що кількість самотніх татусів зростає, проте в дев'яти випадках з десяти дитина залишається з матір'ю. Тому для лаконічності викладу замість формулювання „той з батьків, з ким залишилася проживати дитина” ми зазначатимемо „матір”, цілком усвідомлюючи, що все те саме стосується й батька, якщо дитина залишається з ним.

Наступне зауваження щодо факту розлучення: йдеться не про юридичне оформлення розірвання шлюбу, а про психологічний момент розлучення. Зрозуміло, що для дитини не має значення юридична сторона справи. Батьки можуть після розлучення ще деякий час проживати в одній квартирі, чи навпаки, часом батьки тривалий час приховують від дитини те, що насправді відбулося, пояснюють відсутність тата тим, що він у тривалому відрядженні, живе у родичів тощо. Для дитини відлік кризи розлучення батьків починається з того моменту, коли вона усвідомлює: тато й мама більше ніколи не будуть разом. Як зазначає Г. Фігдор [1], діти в цій ситуації відчують сум, гнів, провину й страх. Річ у тім, що дитина переживає цю ситуацію не лише як розлучення мами й тата, а насамперед як своє розлучення з батьком. Діти ще не розуміють, що їх любов до обох батьків може бути перекреслена стосунками між батьками. „Іноді

діти, може, й розуміють, що мама й тато часто сваряться, може, навіть і те, що вони більше не люблять одне одного. „Але чому він уходить від мене? – запитує дев’ятирічна Лора. – Тато може жити в іншій кімнаті. У нього ж є я!” Якщо мати каже дитині, що тато переїжджає в інше місце, то мати знає, що батько робить це з-за неї, може, навіть, ініціатива походила від неї самої. Лора ж сприймає це так, що батько покидає її, Лору. До суму з приводу втрати батька додається біль від усвідомлення, що вона сама не дуже важлива і недостатньо кохана, щоб зуміти утримати батька вдома, незважаючи на його сварки з матір’ю. Це усвідомлення своєї другорядності в любовному житті батька, своєї безпорадності якимось чином завадити тому, що батько її покидає, призводить до того, що почуття суму перетворюється на лють” [1, с.49, переклад автора]. Гнів, лють, розпач можуть бути спрямовані на обох батьків через те, що вони свої інтереси визнали важливішими, ніж щастя і спокій дитини. Проте в рівній мірі ці почуття можуть бути спрямовані як на тата, який покинув сім’ю заради іншої жінки, так і на маму, яка не вміла поводитися так, щоб батько не шукав іншої жінки.

Діти дошкільного віку, для яких розлучення батьків стало подією, що трапилася зненацька, раптом з обуренням усвідомлюють, що для батьків подружні стосунки мають значно більшу вагу, ніж стосунки з нею, з дитиною. Це завдає сильного емоційного болю, оскільки егоцентризм дитини цього віку зумовлює ілюзію, що вона є центром життя сім’ї. Тому дитина, якщо її покинув батько, сприймає цей факт як зневагу саме до її почуття любові та відчуває себе як жінка, яку покинув коханий. У цьому разі, як у будь-якої людини, у дитини виникають запитання: „Чому мене покинули?“, „Що я зробив не те?“, „Чим я недостатньо привабливий для нього?“ Звідси виникає відчуття своєї неповноцінності й почуття провини.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Річ у тім, що дитина сприймає настрій і поведінку батьків насамперед як оцінку своєї особистості. Егоцентризм дошкільника й молодшого школяра спонукає вважати поганий настрій батьків як прояв їх незадоволення саме поведінкою дитини, а не якимись іншими причинами. Тому спогади про сварки між батьками, які могли стосуватися проблем виховання, неузгоджених позицій щодо оцінки поведінки сина чи доньки, починають сприйматися дитиною як справжня причина їх розлучення. Особливо болісно відчувають свою провину за розлучення батьків ті діти, які намагалися помирити батьків під час їх сварок. У цьому разі вони переживають ще й свою невдачу, крах своїх зусиль та сподівань.

Наступним механізмом виникнення у дітей екзистенційної кризи унаслідок ситуації розлучення є відчуття тривоги, туги й печалі

лі. Це одне з типових почуттів, що відчувають діти внаслідок розлучення, – смуток й тривога за того з батьків, який пішов. Дитина думає: „Як там зараз тато один у своїй новій квартирі?” „Хто його радісно зустрічає тепер, коли він приходить з роботи?” „З ким він тепер грається у машинки, адже він так любив зі мною в це гратись...” Наведемо такий приклад з нашої практики: дванадцятирічна Світлана після того, як батько раптово покинув дружину заради іншої жінки, з кмітливої життєрадісної дівчинки перетворилася на змарнілу, засмучену тінь. Вона не розмовляла з матір'ю, не могла спати, не могла зосередитися на уроках та інших заняттях, з нею щоденно траплялися напади ридань.

Особливо болісно діти переживають розлучення батьків у тому разі, коли ця подія відбувається раптово, тобто без попереднього розладу в житті сім'ї. Якщо батько любить дітей, спілкується з ними, то хлопчик завжди ідентифікує себе з батьком, а дівчинка ніжно любить тата, формуючи в своїй уяві образ свого майбутнього чоловіка. Механізм ідентифікації, як відомо, є ключовим у соціалізації дітей. Наведемо ще один приклад: Сашко належав до тих хлопчиків, які особливо сильно ідентифікують себе зі своїми татами. Для нього батько був живим втіленням усього того, що надає життю сенс: він був великого зросту, сильний, владний, розумний. Батько мав усе те, чого сам хлопчик так дуже потребував. Тільки завдяки ідентифікації з батьком йому вдавалося не падати духом з приводу своєї слабкості та маленького зросту і долати страх перед тим, хто був старшим і сильнішим за нього. Батько гарантував хлопчикові також необхідне емоційне прикриття від матері, що давало йому змогу хоча б частково відчувати себе захищеним від її суворості. Ідентифікація давала йому змогу вгамувати болісне усвідомлення того, що мати поводить з ним як з маленькою дитиною і домінує над ним; завдяки цьому він формував свою мужність. Коли Сашко дізнався, що батько не повернеться більше додому, він втратив не просто улюблену людину. Жити далі без батька означало для Сашка загубити самого себе. Батько в певному сенсі забрав з собою хороші й сильні частини особистості сина. Залишилася маленька істота, яку ображають і дратують у дворі та в школі і яка відчуває себе в повній залежності від надто турботливої матері. Втрата батька означала для Сашка також втрату майбутнього, а саме, його становлення чоловіком, оскільки у нього відняли можливість вже зараз, шляхом ідентифікації з батьком, таким себе відчувати.

Зазнавши психологічних травм, що виникають унаслідок розлучення, дитина ніби втрачає ґрунт під ногами. Болісні переживання підсилюються ще й тим, що діти реагують не стільки на об'єктивні обставини й факти, скільки на свої страхи й фантазії. Відомо, що до 9-10 років дитина ще плутає реальність, казку, власні фантазії

й упередження. Отже, її реакції й поведінка часто алогічні, не зовсім зрозумілі дорослим. Це ми бачимо на прикладі Сашка: життя змінилося доля нього в страшну сторону. Звідусіль загрожує небезпека. Головне для нього зараз — приховати свою беззахисність, оскільки тепер він вже не може компенсувати свою слабкість шляхом ідентифікації з батьком. Він постійно чинить опір. Він воює проти однокласників, спричиняє сварки, бійки, навіть наносить дітям поранення, зухвалим чином відмовляється виконувати вимоги вчительки; мати він або просто не помічає, або поводить з нею як із жахливим чудовиськом, в нападах ярості кидається не неї або зачиняється у своїй кімнаті.

Отже, для дитини ситуація в сім'ї після розлучення батьків є кризовою. У дітей дошкільного віку відбувається регрес у розвитку, зокрема, повертається нічний енурез, знижується саморегуляція тощо. У школярів різко погіршується навчальна успішність, дисципліна, підвищується агресивність, можуть з'явитися втечі з дому, крадіжки, хуліганство. Часто у дітей виникають психосоматичні розлади: біль у шлунку, безсоння, головні болі, фобії, загальна збудженість і рухова розгальмованість або, навпаки, депресія, апатія. Проте батьки, що розлучилися, досить рідко усвідомлюють, що погіршення поведінки чи здоров'я дитини пов'язане з їх розлученням. Вони пояснюють це поганим характером, що формується у дитини, й намагаються „переламати” поведінку сина чи доньки. На жаль, це призводить до нових труднощів і проблем.

Разом з тим, як показує наш досвід, не всі діти реагують на розлучення батьків так яскраво. Це можна пояснити таким чином.

1. Відсутність поведінкових порушень ще не означає, що дитина не відчуває всіх тих переживань, про які йшлося вище. На жаль, це зумовлює уявлення дорослих про те, що розлучення зовсім не вплинуло на дитину. Проте насправді це є наслідком включення механізму витіснення, що надалі призведе до глибоких внутрішніх конфліктів особистості дитини та навіть до невротичних розладів чи психосоматичних захворювань.

2. Дорослі не помічають реакції дитини на розлучення батьків тому, що й до цього її поведінка була соціально дезадаптованою. Посилення цих реакцій дезадаптації батьки, які й самі в цей період психологічно травмовані, пояснюють поганим характером („такий самий, як батько!”), відсутністю „твердої руки батька” тощо.

3. Найкращий варіант життєвого сценарію, коли негативні переживання не призвели до девіантної поведінки, зумовлений тим, що дорослі допомогли дитині пережити кризу розлучення, знайшли правильний шлях виходу з цієї складної ситуації.

Отже, розлучення батьків призводить до порушення екологічності її життєвого простору, що зумовлює переживання гніву, по-

чуття провини, туги і страху. Разом з тим інтенсивність цих переживань може бути знижена, якщо батьки оберуть правильну лінію поведінки. Яким чином мають поводитися батьки або інші дорослі, які близькі дитині? Чому вони, на жаль, так рідко здатні це робити?

Насамперед треба зважати на те, що батьки (принаймні той з них, що залишився з дитиною) самі переживають кризу в період розлучення, адже факт руйнування сім'ї — це втрата надій, відчуття покинутості, життєвого краху. Мати (нагадаємо, що для зручності викладу ми вважаємо, що дитина залишається з матір'ю) відчуває образу, а то й ненависть до колишнього чоловіка, страх перед майбутнім, часто зазнає матеріальних труднощів, подвійного навантаження і нестачі часу, її пригнічує почуття сорому й провини за те, що не вдалося зберегти сім'ю. Отже, у той час, коли діти найбільш за все потребують уваги, підтримки й розуміння з боку матері, вона найменш здатна на це. До того ж, до психологічних проблем матері додається ще й соціальна дискримінація. Розлучені жінки та їхні діти сприймаються зі зневагою, яка може приховуватися за надмірно співчутливим і поблажливим ставленням. Це часто призводить до соціальної ізоляції: на культурні заходи чи розваги не вистачає часу й грошей, а сім'ї, з якими дружили разом з чоловіком, поступово віддаляються.

Криза стосунків матері й дитини після розлучення зумовлена тим, що безпорадність і труднощі, яких переживає після розлучення сама мати, роблять її дратівливою, непослідовною, емоційно нестійкою і часто несправедливою до дитини.

Здатність батьків узяти на себе всю відповідальність за розлучення є необхідною умовою того, щоб нейтралізувати в дитини почуття провини. Реалізується ця здатність уже з ключової події — повідомлення дитини про те, що планується (або вже відбулося) розлучення. Більшість дітей, навіть якщо вони вже були свідками сварок батьків, сприймають це як шок. Цей шок збігається зі страхом батьків перед тим, що доведеться повідомити дитині своє рішення про розлучення. Вони бояться реакції дитини, оскільки розуміють, що завдадуть їй болю. Також батьки бояться втратити любов дитини, особливо той з них, хто є ініціатором розлучення всупереч намірам іншого. А інший, який розлучення не хотів, намагається подати „другу половину” перед дитиною як єдиного винуватця: „ти ж знаєш, я не хочу розлучатися, це він...”. Здебільшого батьки дають дитині надто коротке, побіжне пояснення, кажуть щось суто формально. Для того щоб звільнитися від свого почуття провини, кожний з батьків намагається перекласти відповідальність на колишнього партнера. У цьому разі дитині „відкривають очі” на те, яким поганим насправді є тато: „зрадник”, „нероба”, „безвідповідальний”

тощо. Проте, змальовуючи батька як суцільне зло, мати взвалює на дитину непосильний тягар – стерти з пам'яті образ тата, якого дитина любить, переосмислити ті стосунки, що склалися за все життя.

Інший варіант, який обирає мати, щоб звільнити себе від складної розмови та почуття провини, – це приховування факту розлучення. Дитині можуть місяцями казати, що тато у тривалому відрядженні, або що в їх квартирі тато робить ремонт і тому вони переїхали жити до бабусі тощо. У цьому разі дитина рано чи пізно починає розуміти, що відбувається „щось не те”. Наприклад, чому тато не зателефонує або хоча б не надішле листа з відрядження, як це він робив колись? Коли ж відкривається правда, дитина втрачає довіру до всіх дорослих, отже, страх бути покинутою ще й матір'ю стає значно сильнішим.

Спроби батьків відкласти повідомлення про розлучення або взагалі його приховати носять інфантильний характер і нагадують поведінку дитини, яка намагається приховати від батьків свої провини. Батьки справді відчувають себе як винуваті діти, відчувають бажання уникнути відповідальності, знайти відмовки тощо. Подібні регресії дорослих є цілком зрозумілими і відбуваються досить часто.

Проте, батьки повинні знайти в собі сили спокійно і зрозумілою для дитини мовою обговорити з нею причини й обставини розлучення; детально пояснити дитині те, як буде складатися її подальше життя, яким чином вона буде спілкуватися з батьком, тобто все те, що непокоїть дитину. Дорослі повинні дати змогу дитині висловити всі свої страхи і відповісти на всі її запитання. Зрозуміло, найкраще буде, якщо цю розмову з дитиною батьки проведуть разом, попередньо узгодивши між собою свої позиції. Для цього батьки мають усвідомити, що розлученням вони вже поховали свої сімейні конфлікти і тепер вони мають заново скооперуватися задля виховання дитини.

Як вже зазначалося, діти внаслідок розлучення батьків відчувають не тільки сум і провину, а насамперед гнів, страх, невпевненість у собі та своєму майбутньому. Тому вони найбільше потребують уваги й розуміння, терплячості та проявів любові матері. Мати постійно має бути в зоні досяжності для дитини, постійно доводити їй свою любов, терплячість, поблажливість, демонструвати, що всі страхи дитини, пов'язані з розлученням, не мають під собою ніякого підґрунтя, і що життя продовжується. Головне, що в цій ситуації потрібно дитині, – це мати, одночасно переповнена любов'ю – і надійна, як скеля, яка може захистити дитину.

На жаль, власні проблеми матері, з-за яких вона не може поводитися з дитиною так, як раніше, призводять до того, що дитина „не впізнає свою мати. Таким чином, у психологічному аспекті справ-

джується страх дитини після розлучення втратити не тільки батька, а й мати.

Найбільш небезпечним наслідком розлучення батьків є їх боротьба за дитину. Навіть якщо фактичні прояви такої боротьби відсутні, тобто батьки дитину не викрадають один в одного, не забороняють їй спілкуватися з батьком тощо, внутрішнє налаштування матері на формування разом з дитиною коаліції проти колишнього чоловіка є небезпечними. Якщо мати говорить про тата із зневагою, а то й із ненавистю, виказує ревності, розпитуючи про його життя, дитина опиняється перед складним конфліктом прихильності. Син чи дочка відчують, що їх радість та гарні враження від зустрічі з батьком болісно відгукнуться у душі матері. Тому вони змушені брехати, відчуючи при цьому докори сумління. Надалі така „подвійна гра” призводить до внутрішніх конфліктів та викривлень особистості дитини.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Порушення екологічності сімейних стосунків спричиняє екзистенційну кризу в житті дитини. Порушення в поведінці дитини, що виникає внаслідок розлучення батьків, має об'єктивні психологічні причини і є скоріш закономірністю, ніж винятком.

Умовою подолання кризи розлучення та поступової адаптації дитини до нової життєвої ситуації є правильна поведінка батьків. Здатність колишнього подружжя взяти на себе рівнозначну відповідальність як за розлучення, так і за подальше своє функціонування як батьків наразі зустрічається вкрай рідко. Це пояснюється тим, що негативні емоційні переживання заважають дорослим зрозуміти дитину.

У разі стихійного, тобто неконтрольованого перебігу подій, батьки не здатні відновити екологічність життєвого простору дитини. Щоб позбутися цієї стихійності та допомогти налагодити нормальне функціонування розлученої сім'ї, потрібна допомога психолога.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці конкретних форм та методів профілактики негативних наслідків екзистенційної кризи дітей розлучених батьків.

Список використаних джерел

1. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування. – К.: ДП „Видавничий дім Персонал”, 2011. – 304 с.
2. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование). – М.: Наука, 1995. – 376 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Maksymova N.Ju. Simejne konsultuvannya. – K.: DP „Bydavnychij dim Perconal”, 2011. – 304 s.

2. Figdor G. *Deti razvedennih roditel'ej: mezdu travmoj i nadezdoj (psikhoanaliticheskoe issledovanie)*. – М.: Nauka, 1995. – 376 s.

Максимова Н.Ю. Развод родителей как экзистенциальная проблема развития ребёнка

В статье рассмотрены развод родителей как детерминанта экзистенциального кризиса в жизни ребенка. Выяснены механизмы возникновения отклонений в поведении детей в случае развода родителей: невозможность удовлетворения базовой социальной потребности - потребности в безопасности, что нарушает экологичность ее жизненного пространства.

Показано, что родители, которые развелись, достаточно редко осознают, что ухудшение поведения или здоровья связано с их разводом. Раскрыты условия предупреждения девиантного поведения детей, возникает в результате развода родителей. Показано, что негативные переживания ребенка могут быть компенсированы правильным поведением родителей в ходе развода. Доказано, что самостоятельно наладить нормальное функционирование разведенной семьи бывшие супруги могут крайне редко, следовательно, необходима помощь психолога.

Ключевые слова: *экология жизненного пространства, дети, семья, развод, кризис, чувства, девиантное поведение.*

Maksymova Nataliia. Divorce of parents as an existential problem of child development

The article deals with the divorce of parents as determinant of an existential crisis in the life of a child. Elucidate the mechanism of occurrence of variations in the behavior of children in case of divorce of parents: the inability to meet basic social needs - need for security, which violates its ecological living space.

Children of school age lose progress in studies, discipline, they become aggressive, they can commit escape from home, thefts, hooliganism. Frequently they get psychosomatic disorders, such as stomach pain, headache, insomnia, phobias, total excitement and locomotory unbrakeness or vice versa, depression, apathy. But divorced parents seldom understand, that child's behaviour of health worsening is connected with their divorce.

Article discovers the mechanisms of deviations appearance in children's behaviour, particularly the influence of melancholic, guilty and fear feelings, which arise as the result of basic social need (need of security) deprivation. Article discovers the mechanism of this deprivation during parents' divorce.

Article discovers the conditions which allow to prevent children's deviant behaviour during parents' divorce. Article shows that child's negative feelings can be compensated by accurate parents' policy during divorce, beginning from message to child about divorce. Parents must understand that their divorce has buried their family conflicts, and they must co-operate anew to upbringing children and to help them to go thought parents' divorce.

It is proved, that former couple seldom can provide normal functioning of divorced family without assistance, so, the psychological assistance is necessary.

Keywords: *ecology of living space, children, family, divorce, crisis, feelings, deviant behavior.*